

ANJUMAN | КОНФЕРЕНЦИЯ | CONFERENCES

O'ZBEKISTONDA ILMIY TADQIQOTLAR: DAVRIY ANJUMANLAR

DAVRIYLIGI: 2018 | 2022

2022

Nocturne No. 20 in C Sharp Minor, Op. posth
Frédéric François Chopin

FRIDERIK SHOPEN
(1810-1849)

NOYABR

№46

CONFERENCES.UZ

Toshkent shahar, Amir
Temur ko'chasi, pr.1, 2-uy.

+998 97 420 88 81

+998 94 404 00 00

www.taqiqot.uz

www.conferences.uz

**ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ
ТАДҚИҚОТЛАР: ДАВРИЙ
АНЖУМАНЛАР:
8-ҚИСМ**

**НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
УЗБЕКИСТАНА: СЕРИЯ
КОНФЕРЕНЦИЙ:
ЧАСТЬ-8**

**NATIONAL RESEARCHES OF
UZBEKISTAN: CONFERENCES
SERIES:
PART-8**

ТОШКЕНТ-2022

УУК 001 (062)
КБК 72я43

“Ўзбекистонда илмий тадқиқотлар: Даврий анжуманлар:” [Тошкент; 2022]

“Ўзбекистонда илмий тадқиқотлар: Даврий анжуманлар:” мавзусидаги республика 46-қўп тармоқли илмий масофавий онлайн конференция материаллари тўплами, 30 ноябрь 2022 йил. - Тошкент: «Tadqiqot», 2022. - 16 б.

Ушбу Республика-илмий онлайн даврий анжуманлар Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегиясида кўзда тутилган вазифа - илмий изланиш ютуқларини амалиётга жорий этиш йўли билан фан соҳаларини ривожлантиришга бағишланган.

Ушбу Республика илмий анжуманлари таълим соҳасида меҳнат қилиб келаётган профессор - ўқитувчи ва талаба-ўқувчилар томонидан тайёрланган илмий тезислар киритилган бўлиб, унда таълим тизимида илғор замонавий ютуқлар, натижалар, муаммолар, ечимини кутаётган вазифалар ва илм-фан тараққиётининг истиқболдаги режалари таҳтил қилинган конференцияси.

Масъул муҳаррир: Файзиев Шохруд Фармонович, ю.ф.д., доцент.

1. Ҳуқуқий тадқиқотлар йўналиши

Профессор в.б., ю.ф.н. Юсувалиева Рахима (Жахон иқтисодиёти ва дипломатия университети)

2. Фалсафа ва ҳаёт соҳасидаги қарашлар

Доцент Норматова Дилдора Эсоналиевна (Фарғона давлат университети)

3. Тарих саҳифаларидаги изланишлар

Исмаилов Ҳусанбой Маҳаммадқосим ўғли (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси)

4. Социология ва политологиянинг жамиятимизда тутган ўрни

Доцент Уринбоев Хошимжон Бунатович (Наманган муҳандислик-қурилиш институти)

5. Давлат бошқаруви

Доцент Шакирова Шоҳида Юсуповна «Тараққиёт стратегияси» маркази муҳаррири

6. Журналистика

Тошбоева Барнохон Одилжоновна (Андижон давлат университети)

7. Филология фанларини ривожлантириш йўлидаги тадқиқотлар

Самигова Умида Ҳамидуллаевна (Тошкент вилоят халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази)

8.Адабиёт

PhD Абдумажидова Дилдора Рахматуллаевна (Тошкент Молия институти)

9.Иқтисодиётда инновацияларнинг тутган ўрни

Phd Вохидова Мехри Хасанова (Тошкент давлат шарқшунослик институти)

10.Педагогика ва психология соҳаларидаги инновациялар

Турсунназарова Эльвира Тахировна (Навоий вилоят халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази)

11.Жисмоний тарбия ва спорт

Усмонова Дилфузахон Иброхимовна (Жисмоний тарбия ва спорт университети)

12.Маданият ва санъат соҳаларини ривожлантириш

Тоштемиров Отабек Абидович (Фарғона политехника институти)

13.Архитектура ва дизайн йўналиши ривожланиши

Бобохонов Олтибой Рахмонович (Сурхандарё вилояти техника филиали)

14.Тасвирий санъат ва дизайн

Доцент Чариев Турсун Хуваевич (Ўзбекистон давлат консерваторияси)

15.Муסיқа ва ҳаёт

Доцент Чариев Турсун Хуваевич (Ўзбекистон давлат консерваторияси)

16.Техника ва технология соҳасидаги инновациялар

Доцент Нормирзаев Абдуқайом Раҳимбердиевич (Наманган муҳандислик-қурилиш институти)

17.Физика-математика фанлари ютуқлари

Доцент Соҳадалиев Абдурашид Мамадалиевич (Наманган муҳандислик-технология институти)

18.Биомедицина ва амалиёт соҳасидаги илмий изланишлар

Т.ф.д., доцент Маматова Нодира Мухтаровна (Тошкент давлат стоматология институти)

19.Фармацевтика

Жалилов Фазлиддин Содиқович, фарм.ф.н., доцент, Тошкент фармацевтика институти, Дори воситаларини стандартлаштириш ва сифат менежменти кафедраси мудири

20.Ветеринария

Жалилов Фазлиддин Содиқович, фарм.ф.н., доцент, Тошкент фармацевтика институти, Дори воситаларини стандартлаштириш ва сифат менежменти кафедраси мудири

21.Кимё фанлари ютуқлари

Рахмонова Доно Қаххоровна (Навоий вилояти табиий фанлар методисти)

22.Биология ва экология соҳасидаги инновациялар

Йўлдошев Лазиз Толибович (Бухоро давлат университети)

23.Агропроцессинг ривожланиш йўналишлари

Проф. Хамидов Мухаммадхон Хамидович «ТИИМСХ»

24.Геология-минерология соҳасидаги инновациялар

Phd доцент Қаҳҳоров Ўктам Абдурахимович (Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти)

25.География

Йўлдошев Лазиз Толибович (Бухоро давлат университети)

Тўпламга киритилган тезислардаги маълумотларнинг ҳаққонийлиги ва иқтибосларнинг тўғрилигига муаллифлар масъулдир.

© Муаллифлар жамоаси

© Tadqiqot.uz

PageMaker\Верстка\Саҳифаловчи: Шахрам Файзиев

Контакт редакций научных журналов. tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot, город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

АДАБИЁТ

1. Xolmurodova Baxtigul Ismoilovna BOSHLANG'ICH ADABIY TA'LIMDA O'QUVCHILARNING IJODIY FIKRLASH QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH	7
2. Жўраева Нилуфар Мавлоновна, Ғайратова Гули Сухроб кизи МАҲМУД ҚОШҒАРИЙНИНГ “ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК” АСАРИНИ ИЛМИЙ ЎРГАНИШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ	9
3. Dilshodova Nilufar Dilshod qizi, Abdurahmonova Latofat Shuhrat qizi IVAN SERGEYEVICH TURGENEVNING “OTALAR VA BOLALAR” ASARIDAGI IKKI QARAMA-QARSHILIK	11
4. Obidova Nafisa Odiljon qizi BADIIY TALQINDA PSIXOLOGIK TAHLIL	12
5. Vafqulova Go'zal Ochilovna ADABIYOT DARSLARIDA JAHON OTIN UVAYSIIY LIRIKASINI O'QITISH	14

АДАБИЁТ

BOSHLANG'ICH ADABIY TA'LIMDA O'QUVCHILARNING IJODIY FIKRLASH QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Xolmurodova Baxtigul Ismoilovna,

Navoiy viloyati, Xatirchi tumani
17-maktab boshlang'ich sinf o'qituvchisi
Telefon:+998 938338105

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich talim o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini boyitishda ona tili darslarida didaktik o'yinlardan foydalanish misollar asosida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Psixologik xususiyatlar, adabiy ta'lim, savol-topshiriqlar, ertak, Zumrad, Qimmat, o'gay ona, sehrgar, boylik, siyladi, fojea, ajdar, hayot, maqollar.

Bugungi kunda insoniyat erishgan ilm-fan sohasidagi barcha yutuqlari va taraqqiyotning asosiy manbayi ijodkorlikdir. Atrofimizga diqqat bilan nazar solsak, oddiy sanoq cho'plaridan boshlab, eng murakkab fazo kemalarigacha – insonning ijodiy fikrlashi va kashfiyotlarining mahsuli ekanligini ko'ramiz.

Ijod qilish deganda yangilikni izlash, topish va yaratish jarayoni tushuniladi. Maktab ta'limida, ayniqsa, boshlang'ich sinflarda bolaning shaxsi, ma'naviy-ruhiy qiyofasi shakllana boshlaydi va rivojlanishi jadallashadi. Shu sababli, boshlang'ich sinflarda bolaga ta'lim-tarbiya berish bilan bir vaqtda uni ijodiy fikrlashga o'rgatib, odatlantirib borish o'qituvchi zimmasidagi vazifadir. Ijodiy fikrlash uchun faqat aqliy salohiyatning o'zi yetarli emas. Uni amalga oshirish uchun qobiliyat, xarakter, temperament, hissiyot, tasavvur, diqqat, xotira, ehtiyoj kabi psixologik xususiyatlar ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinflarda adabiy ta'lim bolaga nutqiy savodxonligini shakllantirish bilan bir vaqtda uni ijodiy fikrlashga o'rgatadi. O'qish darslari o'qilgan asarning matni badiiy tahlil qilinsa, o'quvchida yuqoridagi psixologik xususiyatlar shakllanadi, yuzaga chiqadi. Badiiy asar tahlilida savol-topshiriqlar ustida ishlash muhim ahamiyat kasb etadi. Savol-topshiriqlar ustida ishlash jarayonida o'quvchilar ijodiy fikrlaydi, izlanadi. Savol-topshiriqlar bilan ishlash jarayonida o'qituvchi o'quvchilarni qahramonlarning nutqi, xarakteri, bir-biriga munosabatiga qiziqtirib, ularni asar mazmunida yashiringan fikrlarni aniqlashga, ma'nosini chaqish va ularni o'zlashtirib olishga undashi darkor.

Ma'lumki, 2-sinf “Ona tili va o'qish savodxonligi” darsligida “Zumrad va Qimmat” ertagi o'tiladi. Quyida ushbu ertak yuzasidan savol-topshiriqlar ustida ishlash orqali o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish yuzasidan o'z fikr-mulohazalarimni bayon qilaman.

1. Zumrad aslida kim?

–U bir o'gay ona qo'lida so'kish, qarg'ish eshitib bir burda nonga muhtoj bo'lib yurgan qizcha.

2. Qimmat kim?

–Kampirning arzanda qizi.

3. Zumradga nega gullar, o't-o'lanlar, bulbullar quvonib kutib oladi, unga qo'shiqlar aytib berishadi?

–Chunki Zumrad otasini, odamlarni yaxshi ko'radi, hayvonlarni, tabiatni, maysa-yu o'tloqni sevadi, ularni avaylaydi. Hammasiga muloyim boqib, qo'li bilan silab-siypalab erkalaydi.

4. Kampir nega Zumraddan qutulmoqchi bo'lib, cholga Zumradni o'rmonga adashtirib kelishni buyurdi?

– Buning sababi kampirning arzandasi Qimmatni shu gullar sevmas, uni erkalamas ekalamaydi. Bu hol kampirga alam qiladi.

5. Nima sababdan gullar, qushlar Qimmatni sevmaydi?

– Qimmat gullarga ozor berar, ularni yulib tashlab, tepkilar ekan, lolalar, gullar Qimmatning

kelishini bilib qolsalar, qovoqlarini solib, yumilib qolarkanlar. Yovuz kampir bundan g'azablanar ekan va buni Zumraddan ko'rar ekan.

6. Sehrgar nega Zumradga tengsiz boylik berdi?

- Zumrad halol-pokligi, shirin so'zligi, mehnatkashligi, kattani hurmat qilishi, kichikni e'zozlashi bilan sehrgarning muhabbatini qozonadi. Shu sababli sehrgar Zumradni tengsiz boylik bilan siylaydi, uni baxtiyor qiladi.

7. Qimmat bilan onasining fojeasiga nima sabab bo'ldi?

- Qimmatning tarbiyasizligi, odobsizligi, ishyoqmasligi, dangasaligi, kekkaygan- ligi, qo'rs-qo'polligi va o'gay onaning yovuzligi, mehr-oqibatsizligi, rahmsizligi ularning boshiga yetadi. Bunday o'zboshimcha qizni va farzandiga to'g'ri tarbiya bera olmagan onani ajdar yutib yuboradi.

8. Bolalar, ertakdan qanday xulosa chiqardingiz?

- Hayotda Qimmat qiyofasiga tushib qolmaslik uchun odobli, xushmuomala bo'lish, kattaga hurmatda, kichikka izzatda bo'lish, mehnatni sevish, tabiat olamini asrab-avaylash, ko'proq dars tayyorlash, kitob o'qish kerak.

O'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda ertakdan olgan xulosalarini “Qissadan hissa” shaklida maqollar aytishlarini tashkil etish lozim.

Ya'ni, o'quvchilar yaxshilik va yomonlik, mehnatsevarlik va ishyoqmaslik, odoblilik va beodoblilik haqida maqollardan misollar keltiradi.

Ushbu keltirilgan maqollar birgalikda tahlil qilinadi. Eng mazmunli, yaxshi maqollar topgan, faol ishtirok etgan o'quvchilar o'qituvchi tomonidan rag'batlantiriladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, ertak mazmuni va g'oyasi asosida bunday savol va topshiriqlar ustida ishlash o'quvchilarda ertakni tushinish hamda anglash ko'nikmalarini shakllantirishda, o'qish savodxonligini oshirishda, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini o'stirishda yaxshi samara beradi. Bu jarayonda o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorlikda faoliyat olib borishlari esa ta'lim samaradorligini oshirishga, yurtimiz sha'nini munosib himoya qiladigan barkamol insonni tarbiya- lashda ulkan xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 2-sinf “Ona tili va o'qish savodxonligi” T. RTM. 2021-yil.
2. Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalari. RTM, 2016-yil.
3. “O'qish madaniyatini oshirish” ilmiy-amaliy seminari materiallari 2018-y.
4. www. Markaz.tdi.uz

МАҲМУД ҚОШҒАРИЙНИНГ “ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК” АСАРИНИ ИЛМИЙ ЎРГАНИШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Жўраева Нилуфар Мавлоновна

Самарқанд туман 2-ИДУМ ўқитувчиси

Ғайратова Гули Сухроб қизи

Самарқанд туман 36-умумий

ўрта таълим мактаби ўқитувчиси

zafargayratov94@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада XI асрнинг буюк мутафаккир олими Маҳмуд Қошғарийнинг лингвистик меъроси – “Девону луғотит турк” “асари ва унда ўз давридаги туркий тилларнинг лексик, фонетик, грамматик соҳаларини ўрганишга доир фикр-мулоҳазаларининг моҳияти, аҳамияти ҳақида ва асосан фонетик билимига хос илмий-амалий ҳамда назарий қарашлари қисқача таҳлил этилади.

Калит сўзлар: “ишбў”, “имола”, “ишмом”, “ғунна”, “хашум”, “муҳмад”, товуш, ҳарф, фонема.

Маҳмуд Қошғарий биргина “Девону луғотит турк” асари билан жаҳон тилшунослиги тивилизациясига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган ва туркий халқлар маънавий-маданий меросининг минг йиллар аввалги даражасини илмий-амалий жиҳатдан таҳлил қила олган, туркий лингвистика тарихида ўчмас из қолдирган буюк қомусий олим ҳисобланади.

Унинг “Девону луғотит турк” асарида XI асрда милодий аср бошларида яшаган туркий қавмлар фойдаланган тил ва унга хос бадий, луғавий бирликлар қиёсий метод асосида талкин этилган. Бошқача айтганда, бу асар лексикографик, яъни оддий луғат эмас, балки қадим-қадимдан Ўрта Осиёда яшаган туркий қавмлар тилида истеъмолда бўлган сўзларнинг маъновий ва функционал-стилистик, фонетик, грамматик хусусиятларини ўзида мужассам этган лингвистик асар ҳамдир. Шунчаки, лингвистик асар эмас, балки умумтуркий тилшуносликда тил назарияси ва қиёсий-тарихий методнинг юзага келишига илк асос, илдиз бўлган илмий-амалий манба ҳам ҳисобланади.

“Девону луғотит турк” асарига бўлган муносабатнинг иккинчи босқичида уни илмий тадқиқ этиш билан боғлиқ ишлар амалга оширилган. Бу борада олиб борилган ва олиб борилаётган ишлар кўламини дунё миқёсида белгилаш мумкин. Зеро Ўзбекистонлик олим Ж.Худойбердиев хайрли бир ишга қўл уриб, Маҳмуд Қошғарий ва унинг девони тадқиқига бағишланган тадқиқотлар юзасидан кузатишлар олиб борган, унинг натижаси ўлароқ «Маҳмуд Қошғарий ҳаёти ва «Девону луғотит турк» асарининг ўрганилиши» асарини ҳамда “Маҳмуд Қошғарий ҳаёти ва “Девону луғотит турк” бўйича яратилган асарлар кўрсаткичи” номли муҳим илмий оммабоб рисоласини чоп қилган. Хусусан, “Маҳмуд Қошғарий ҳаёти ва “Девону луғотит турк” бўйича яратилган асарлар кўрсаткичи” китобида Маҳмуд Қошғарий фаолияти билан боғлиқ 1800 га яқин юзага келган ишлар рўйхати келтирилган. “Кўрсаткич”да келтирилган маълумотларда бўйича қуйидагича статистик рақамлар ҳавола этилган: энг кўп амалга оширилган тадқиқотлар турк тилида 501 та, рус тилида 393 та, ўзбек тилида 309 та, озарбайжон тилида 164 та, туркман тилида 147, инглиз тилида 126 тани ташкил этади.

Зеро, Маҳмуд Қошғарий, ўз даври даражасида энг аввало, фонетика соҳасида ҳам юксак билимга эга бўлган олим сифатида қимматли назарий фикрларини билдира олган. Энг аҳамиятлиси шундаки, олимнинг мазкур соҳага доир ғоялари, назариялари, қарашлари ҳозирги туркийшунослик ва ўзбекшунослик фонетикасида ўз қимматини йўқотганича йўқ. Бу масала қуйидагилар билан асосланади:

Биринчидан, Маҳмуд Қошғарий туркийшуносликда илк бор нутқ товушларнинг фонемалик мезонини сеза олган ва ўзига хос фикрлари билан белгилаган [“ишбў” – товушларнинг қаттиқ ва юмшоқлик талаффузи, “имола” – чўзиқ талаффузи, “ишмом” юмшоқ ёки ингичка талаффузи, “ғунна” – нг[η] каби бирикма товушлар, “хашум” – бурун, думоғ товушлар, “муҳмад” – истеъмолдан чиққан товушлар [сўзлар] ва ҳ. [МҚ. И, 45-50-бб.]. Олим фонема билан вариант орасидаги чегарани сезган. Нутқ аъзоларининг нутқ товушларини ҳосил қилишдаги ҳолатини кўрсатган. Нутқ товушларини нутқ аъзоларининг ҳолатига ва

ҳаракатига қараб гуруҳлаштирган. Демак, олим фонема ва ҳарф муносабатини ҳам туркийшуносликда маълум даражада илк бор белгилаган.

Иккинчидан, тил билми билан шуғулланган олимлар орфография ва орфоепия масаласи фонетиканинг ғоят муаммоли нуқтаси деб билганлар. Шунинг учун фонетика билан шуғулланган олимларнинг аксарияти уни четлаб ўтмайдилар. Бу масалага ҳам улар бево-сита ёки билвосита ўз муносабатини билдириб ўтганлар. Гарчи Маҳмуд Қошғарий ҳам ўз асарида ёзув масаласига махсус бўлим ажратмаган бўлса-да, бу соҳага ўз муносабатини билдирган. Энг эътиборлиси, орфография масаласидаги муаммоларни орфоепия билан боғлаб шарҳлайдики, бундай усул орфографиядаги айрим назарий жиҳатларни эчишда манбанинг ёрдами катта эканлигини кўринади.

Учинчидан, Маҳмуд Қошғарий туркийшуносликда илк бор товушни махсус кузатди, уларни илмий жиҳатдан ўрганади. Товушларнинг комбинатсия натижасидаги мавқеларини акустик ва физиологик ҳолатларини белгилайди. Олим фонетикага доир жуда кўп янгиликлар очди, бу соҳани янги-янги қоидалар билан бойитди. Олим унлиларни белгилаш, хусусан, ундошлар ва уларнинг жарангли ва жарангсиз каби фарқини ажратар экан, улардаги кенглик ва торлик, чўзиқлик ва қисқалик ҳолатларидаги қонуниятларни очади. Товушлардаги ана шу хусусиятларни асос қилиб, муаллиф туркий тиллардаги умумийлик ва улар орасидаги хусусийликни белгилайди.

Тўртинчидан, Маҳмуд Қошғарий эътирофича, фонетик жараён ғоят кўп ҳолатлар билан боғлиқ. Шунинг учун уни изчил ва тўғри талқин қилиш ҳам унга катта имконият яратади. Олим ундан шу мақсадларда фойдаланган. Чунончи, у фонетик жараёнларнинг кўп ҳолатда сўзлар этимологиясини аниқлашга ёрдам беришини ҳам қайд этади. “Девону луғотит турк”да Маҳмуд Қошғарий шу усул орқали жуда кўп сўзларнинг этимологиясини белгилайди. Бу албатта, ҳозирги умумтуркология ва ўзбек тилшунослиги учун сўзлар этимологиясини аниқлаш, хусусан, этимологик луғатлар тузиш йўлида ғоят аҳамиятлидир. Девондаги мисоллар милодгача ва милодий VI асрлар тилини эслатади: *арқади-алқади* [МК.И-том, 28-бет], *“ирра – изза – уялиш* [МК.1-том, 74-бет], *азнади* [МК.И-том, 234-бет] - *айниди, кедин-кейин* [МК.1-том, 230-бет] *азғир-айғир* [МК.1-том, 121-бет], *азри-айри* [МК.1-том, 146-бет], *азаклиг- оёқли* [МК.1-том, 167-бет] каби мисолларда мелодгача ва милодий аср бошларида мавжуд бўлган “*p > z; p > л, d > з, з > й* ва *х*. фонетик хусусиятлар кузатилади. Бундай маълумотларни ўша давр қабила-уруғ тилларини қиёсланишида янада аниқ кузатиш мумкин: “*Яғмо, тухси, қипчоқ, ябақу, татар, қайжумул ва ўғузлар ҳар вақт “з”ни сўзда “й” (ёйга) айлантирадилар ва ҳеч маҳал “д” [дз] билан сўзламайдилар. Чунончи улардан бошқалар қайин дарахтини қадзй десалар, бу қабилалавр қайй дейилар.... чигилларда “д” [дз] билан айтиладиган сўзлар яғмо, тучси, ўғуз ва Чинга қадар чўзилган эрларда яшовчи баъзи аргуларда “й” [ёй] билан алмашади. Румгача бўлган қипчоқ ва бошқа қабилаларда бу ҳарф “з”га айлантиради... хўтанликлар... баъзан “з” ҳарфини “л” алмаштирадилар* [МК.И-том, 68-бет].

Туркий тилларда ундошлар жуфтлиги, ундош товушларнинг жуфт ҳолда қатор келиши ёки келмаслиги ҳақида туркология ва ўзбек тилшунослигида хилма-хил фикрлар мавжуд. Айрим олимлар ундош товушларнинг такрорланиб келганлигини тан олмасалар, айримлар уни чўзиқ ундошлар деб атаганлар. Баъзилар уни бошқа тилларнинг таъсири сифатида кўрсатишган.

Хуллас, Маҳмуд Қошғарининг нафақат ўзбек тилшунослигида, балки умумтуркологияда фонетикага доир назарий фикрлари ҳалигача мукаммал ўрганилган эмас. Юқорида қайд этилган қисқача назарий-тавсифий фикрларни давом эттириш мумкин, албатта. Аммо бунинг биргина маъруза ёки мақолада батафсил талқин этиб бўлмайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Маҳмуд Қошғарий. “Девону луғотит турк”(С.Муталибовнинг ўзбек тилидаги таржимаси ва нашрининг, 1,2,3-томлари). -Т.: 1960-1963.
2. Худойбердиев Ж. Маҳмуд Қошғарий ҳаёти ва «Девону луғотит турк» асарининг ўрганилиши. – Тошкент, “Фан”, 2010, (-48 б.).
3. Худойбердиев Ж. Маҳмуд Қошғарий ҳаёти ва “Девону луғотит турк” бўйича яратилган асарлар кўсаткичи.- Т.: “Академнашр”, 2011 (-158 б.).

IVAN SERGEYEVICH TURGENEVNING “OTALAR VA BOLALAR” ASARIDAGI IKKI QARAMA-QARSHILIK

Dilshodova Nilufar Dilshod qizi

Navoiy viloyati, Xatirchi tumani 2- umumiy o'rta ta'lim
maktabining rus tili va adabiyoti o'qituvchisi
+99893 439 94 29

Abdurahmonova Latofat Shuhrat qizi

Navoiy viloyati Xatirchi tumani 2-umumiy o'rta ta'lim
maktabining rus tili va adabiyoti o'qituvchisi
+99893 423 71 11

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Otalar va bolalar” asaridagi salbiy va ijobiy obrazlar, ularning taqdiri, asar syujeti va kompozitsiyasi, tugun va yechim haqida mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: obraz, syujet, komponent, nigilizm, sotsiolist, “otalar”, “bolalar”.

Rus yozuvchilari o'zlarining adabiy asarlariga turli yo'llar bilan sarlavha qo'yishadi. Ba'zilar bosh qahramonning nomini, ba'zilar asarning bosh g'oyasini sarlavhaga ko'chiradi.

Turgenevning “Otalar va bolalar” romanining nomi asar g'oyasini ifodalaydi. Unda asarning asosiy konflikti mavjud bo'lib, unda ikki komponent – oilaviy va mafkuraviy komponent yoritilgan. Yozuvchi roman qahramonlarini ikki guruhga ajratadi: “Otalar” o'tmish g'oyalari bilan yashaydigan keksa avlod vakillari va kelajakka intilayotgan “bolalar” – yoshlar. Bu ikki guruh qahramonlari bir- biriga qarama-qarshidir. Romandagi “otalar” aka-uka Kirsanovlar: Nikolay Petrovich va Pavel Petrovich. Yumshoq va xushmuomala Nikolay Petrovich qishloqda sokin oilaviy baxtdan baxramand bo'lib, xotirjam yashaydi. U she'riyatni yaxshi ko'radi va o'g'lining do'sti Bazarovning nazarida kulgili ko'rinadigan violonchel chaladi. Pavel Petrovich akasiga umuman o'xshamaydi. Bu sobiq sotsiolist to'plarda porlagan harbiy xizmatchi, qishloqda akasi bilan o'tmishni eslab yashaydi. Qishloqda yashasa-da, did bilan kiyinadi. Yosh avlod “bolalar” romanda, birinchi navbatda, do'sti Arkadiy bilan qishloqqa kelgan Yevgeniy Bazarov tomonidan tasvirlangan. Bazarov – nigilist. U faqat foydali narsaga ishonadi, qolgan hamma narsani, jumladan, she'riyatni, san'atni, sevgini, e'tiqodni inkor etadi. “Rafael bir tiyinga ham arzimaydi”, - deydi Bazarov. U faqat so'zlarni shamolga tashlaydigan zamonaviy aristokratiyadan nafratlanadi.

Mafkuraviy qarama-qarshilik Pavel Petrovich va Bazarov o'rtasidagi tortishuvlarda aniq namoyon bo'ladi. O'sha paytda Rossiyada urfga aylangan nigilizm an'anaviy dunyoqarash bilan to'qnash keladi. Turgenevning zamonaviy tanqidi bu bahslarda liberallar (aka-uka Kirsanovlar) va inqilobiy demokratlar (Bazarov) o'rtasidagi to'qnashuvni ko'rdi. Garchi bu o'g'zaki bahslarda g'alaba Bazarovga tegishli bo'lsa-da, uning ustunligi bir necha bahslarga sabab bo'ladi. Pavel Petrovich ham odamlarning avlodlari tomonidan ishlab chiqilgan qadriyatlarga ishora qilib o'zining haqligini isbotlashga harakat qiladi. Bu ikki obraz ayrim xususiyatlari bilan bir-biriga o'xshaydi. Ikkalasi ham mag'rur, o'ziga ishongan, takabbur.

Oila dramasi g'oyalar to'qnashuvidan ko'ra chuqurroq va muhimroq bo'lib chiqdi. Bu ikki avlod – “Otalar” va “Bolalar” ning abadiy qarama-qarshiligidan iborat. Keksalar ham doim tajribali va ehtiyotkorroq. Ular yoshlik ideallari bilan yashaydi, ularni yosh avlodga singdirishga harakat qiladi. Shuning uchun Pavel Petrovich o'z printsiplarini qat'iyat bilan himoya qiladi. “Bolalar” – yoshlar esa har doim “otalar”ning inertsiasini qoralab, yangi va ilg'or narsaga intilishadi. Yaxshi hamki, “otalar” va “bolalar” o'rtasidagi qarama-qarshilik vaqtinchalik. Turgenev esa ularni ajratmaydi, balki asar nomidagi “va” birlashmasi bilan ularni bog'laydi. Asar yakunida xasta Bazarovga ota-onasi g'amxo'rlik qilishadi. Arkadiy oila qurdi. Bazarov sevgi tuyg'usini boshdan kechirgan holda, o'zining bag'ritosh va ruhsiz inson ekanligiga amin bo'ldi. “Bolalar” muqarrar ravishda “otalar” ergashishini, ota-onalar yo'lini takrorlashini kitobxon roman so'ngida tushunib yetadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. D. I. Forvizin “O'sish”
2. L. N. Tolstoy “Urush va tinchlik”
3. I. S. Turgenev “Otalar va bolalar”
4. D. Quronov “Badiiy asar tahlili”

BADIIY TALQINDA PSIXOLOGIK TAHLIL

Obidova Nafisa Odiljon qizi

Navoiy davlat pedagogika instituti

Ingliz tili va adabiyoti kafedrası tayanch doktoranti

E-mail: xsr.uz@bk.ru

+99897 086 7073

Annotatsiya. Maqolada badiiy psixologizm, uning mohiyati haqida soʻz boradi. Badiiy psixologizmning kelib chiqishi adabiyot inson obrazini tasvirlay boshlagan davrlarga borib taqaladi. Gʻarb adabiyotshunosligida bu hodisa psixopoetika deb ataladi. Zamonaviy dunyo adabiyotshunosligida badiiy adabiyotni psixopoetik nuqtai nazardan tahlil va talqin qiluvchi bir qancha nazariy qarashlar usul va metodlar ishlab chiqilganligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit soʻzlar. Badiiy psixologizm, ruhiyat, psixologik tahlil, psixoanaliz, badiiy obraz, xarakter.

Badiiy asar insoniyat tarixining qaysi qatlamini tasvirlamasin, uni birinchi galda inson sifatidagi oʻy-fikrlari bilan yoritishi lozim. Badiiy ijodning oʻziga jalb etuvchi jihatlaridan biri, uning inson ichki olamidagi qorongʻu va mavhum tilsimlarni ochish qobiliyatidir. U qalbda kechadigan jarayonlarni shu qadar aniq –oydin ifoda etadiki, boshqa bir fan ahli bunga qodir boʻlgani yoʻq.

“Uzoq davom etib kelayotgan tarixiy adabiy hayotda, – deydi A.B.Yesin, - psixologizmning sirli, ammo samarali jihatlaridan biri, ijodkor inson qalbi haqida soʻzlay turib, har bir oʻquvchi bilan uning oʻzi haqida gaplashayotgandek boʻladi”.

Psixologizm – bu badiiy asarning uslubi tasnifi boʻlib, u orqali personajlarning ichki dunyosi chuqur va mufassal bayon etiladi. Koʻzga koʻrinmaydigan, qoʻlga ilashmaydigan hissiyotlar, fikrlar, tuygʻular qiyofa kasb etadi goʻyo. Psixologizmni birinchilardan boʻlib adabiy hodisa sifatida fanga olib kirgan va unga adabiy uslub deb izoh bergan N.G.Chernishevskiy va L.N. Tolstoyning dastlabki hikoyalarini oʻqish asnosida shunday xulosaga kelingan.

Psixologik tahlil badiiy hodisa boʻlib, ijodiy talantning kamoloti darajasini, uning taʼsir doirasini belgilovchi sifat belgisidir. Inson ruhiyatining tahlili, uni chuqur tushunish mahorati – adabiyotning tub mohiyatini belgilovchi sifat darajasiga koʻtarilishi birdaniga yuz bermagan. Adabiyotning turli rivojlanish bosqichlarida bu muammo turlicha tushunilgan. Jumladan, Aristotelning “Poetika” asarida qayd qilinishicha, badiiy asarning asosiy belgisi – tashqi hodisalarning tasviridir, xarakter esa tashqi hodisalar tasviridan keyingi vositadir. Oʻzbek adabiyotshunosligi va adabiy tanqidida “psixologizm” va “psixologik tahlil” terminlari farqlanmay ishlatiladi. Ammo psixologizm psixologik tahlil tushunchasiga nisbatan keng boʻlib, u oʻzida bevosita avtorning psixologiyasini ham qamrab oladi. Psixologik tahlil esa inson psixikasi jarayonlarini, uning fikr va hissiyotidagi turli-tuman ohanglar rivojini aks ettiruvchi, qahramon ruhiy dunyosini analitik prinsipda ochuvchi estetik kategoriyadir. Hayotda boʻlganidek adabiyotda ham odam oʻzining individual psixologik xususiyati bilan boshqalardan ajralib turadi. Bu xarakter tushunchasi bilan bogʻliqdir. Adabiyotda badiiy xarakter – bu individual belgilarni oʻz ichiga olgan holda maʼlum bir ijtimoiy sharoitda paydo boʻlgan, ijtimoiy maʼno kasb qilgan iroda yoʻnalishi va bu iroda yoʻnalishining asardagi badiiy ifodasidan iboratdir. Faqat ijtimoiy sharoit asosida yuzaga chiqqan shaxs irodasi xarakterning asarda badiiy va gʻoyaviy asosini taʼmin etadi. Psixologizm atamasi psixologik tahlil, psixologik tasvir, psixologik obraz, psixologik roman, psixologik hikoya va psixologiya kabi atamalar bilan bogʻliq. Adabiyotda psixologizmning rivojlanish tarixini tavsiflab, adabiyotshunos olim L.Ya.Ginzburg “mavjud adabiy janrlarda psixologik yangiliklar endigina nish urayotgan bir vaqtda, badiiy adabiyotning yondosh janrlari boʻlmish – rasoil, kundaliklar, memuarlar va avtobiografik janrlarda psixologizm allaqachon oʻrnashib boʻlgan edi” deb yozadi. Badiiy adabiyotda asarning gʻoyaviy – estetik ahamiyatini personajlar xarakteri ochib bersa, personaj xarakterining yozuvchi tomonidan ochib berilishi psixologik tahlil vositasi hisoblanadi. Badiiy asarda asosiy urgʻu qahramon ichki olami, botiniy hayoti, oʻy-kechinmalariga qaratilmagan boʻlsa, u holda har qanday obraz xarakteri ham badiiy psixologizm namunasi boʻla olmaydi. Chunki, “psixologizm” – adabiy asar badiiyatining asosiy, ammo yagona boʻlmagan mezoni hisoblanib, “psixologizm” – agar badiiy asar uchun

botinan zarur bo'lsagina, u asarning yutug'i bo'la oladi. Badiiy psixologizm tushunchasi bilan psixologik tahlil yoki psixologik tasvir kabi tushunchalarning o'zaro aloqasi bor-ki, olimlar va tadqiqotchilar o'rtasida baxsli xolatlarni yuzaga keltiradi. Ammo bu savollar nazariy jihatdan bugunga qadar ochiq qolmoqda. Ayrim tadqiqotchilar bu terminlarga aniqlik kiritsalar, boshqa guruh olimlar bu nazariyani chetlab o'tishga harakat qiladi. Badiiy asar psixologik darajasini belgilashda adabiy tur va janrlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, lirika – inson qalbi va ichki his-tuyg'ulari kuychisi ekanligi ma'lum, demak u bevosita ruhiyat tasviri bilan bog'liq holda shoir psixologiyasi va ichki olamini tarannum etadi. Dramatik turda ruhiyatni tasvirlash dinamik prinsip asosiga qurilishi haqida yuqorida batafsil to'xtalib o'tgan edik.

Epos – inson ruhiyatini tasvirlashning xilma-xil vositalari, usullaridan iborat keng imkoniyatlarga ega. Epik turda lirika va dramadagi barcha usul va vositalar o'ziga xos ravishda sintezlashadi. Yozuvchi lirikadagi singari o'z qahramonining ichki dunyosidan turib ham, qahramonning o'z nutqi vositasida ham, tashqi xarakteristika va holatlar tasviri orqali ham ruhiyat dunyosiga daxl qilaveradi. Ayni paytda badiiy psixologizmdan foydalanish epik tur janrlariaro ham farqli xususiyatlarga ega. Epik janrlar orasida hikoya, xususan psixologik hikoyaning o'rni bugungi kun adabiy jarayonlarida yetakchilik qilmoqda.

Hikoya – hayotning kichik bir parchasini aks ettirganidan, epizodik tarzda unda bir yoki bir necha hayotiy voqea qalamga olinganidan bu janrda qahramon ruhiy dunyosi izchil ravishda batafsil yoritish, “qalb dialektikasi”ni chuqur va to'liq ochib berish yozuvchidan katta mahorat va iste'dod talab qiladi. Roman va qissa kabi katta yoki o'rta hajmdagi nasriy asarlarda qahramon xarakteri, uning ruhiyati, botiniy hayoti va ichki kechinmalarini ochib berish uchun yozuvchida imkoniyat va vaqt ko'proq bo'ladi. Epik janrlar orasida hikoya, xususan psixologik hikoyaning o'rni bugungi kun adabiy jarayonlarida yetakchilik qilmoqda. Hikoya – hayotning kichik bir parchasini aks ettirganidan, epizodik tarzda unda bir yoki bir necha hayotiy voqea qalamga olinganidan bu janrda qahramon ruhiy dunyosi izchil ravishda batafsil yoritish, “qalb dialektikasi”ni chuqur va to'liq ochib berish yozuvchidan katta mahorat va iste'dod talab qiladi. Roman va qissa kabi katta yoki o'rta hajmdagi nasriy asarlarda qahramon xarakteri, uning ruhiyati, botiniy hayoti va ichki kechinmalarini ochib berish uchun yozuvchida imkoniyat va vaqt ko'proq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Imomova G. Psixologik iztiroblar: Ruhiyat tasvirida dialog va monolog. – Toshkent.: “Yozuvchi”, 1992. 21 b.
2. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi.-Toshkent.: “Fan”, 2008. -158 b.
3. Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 152 b.
4. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. Birinchi kitob. – Toshkent: O'zbekiston, 2008. – 533 b.
5. Mirqosimova M., Rustamova M. Janr va mahorat. – Toshkent: Milliy kutubxona, 2007. – 69 b.
6. Mirzaev S. XX asr o'zbek adabiyoti. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005. – 418 b. 38.
7. Nazarov B. O'zbek adabiyoti tanqidchiligi. – Toshkent: Fan, 1979. – 284 b.

ADABIYOT DARSLARIDA JAHON OTIN UVAYSIY LIRIKASINI O'QITISH

Vafoqulova Go'zal Ochilovna

Samarqand davlat chet tillar instituti
akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada Jahon Otin Uvaysiy lirikasining tarbiyaviy ahamiyati va shoira ijodini o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish usullari yoritilgan.

Kalit so'zlar: «Shahzoda Hasan», «Shahzoda Husan», liroepik asar, ga'azal, muxammas, musaddas, murabba, chiston, doston.

Uvaysiy to'rt devon tuzganligi ma'lum. Lekin bu devonlarning asl qo'lyozmalari topilmagan. Uvaysiy mumtoz o'zbek she'riyatining barcha janrlarida ijod qilgan. Navoiy, Fuzuliy va boshqaning asarlariga muxammaslar bog'lagan. Shoiraning adabiy merosida 269 g'azal, 29 muxammas, 55 musaddas, 1 murabba, chiston, 3 doston, tugallanmagan bir manzuma bor. Uvaysiy o'z asarlarida yuksak odamiylikni, shu odamiylikni qalb to'rida avaylovchi vafodor yorni ulug'laydi, uni Quyosh bilan qiyos qiladi. Uvaysiy hayotlik davridayoq nafis lirikasi bilan mashhur bo'lgan va zamondoshlarining e'tiborini qozongan. Lirik she'rlaridan tashqari, uning «Shahzoda Hasan», «Shahzoda Husan» kabi liroepik asarlari va «Voqeoti Muhammad Alixon» kabi tarixiy dostonlari mavjud. Shoiraning liroepik dostonlari islom tarixi bilan bog'liq voqealar asosida yaratilgan.

Oltmish yildan koproq umr ko'rgan Uvaysiydan bizga kattagina adabiy meros yetib kelgan. Uvaysiyning Navoiy, Fuzuliy gazallariga bog'lagan ko'plab muxammaslari va naziralari, Bedil she'rlariga izdoshligi shoiraning poetik balog'atidan dalolat beradi.

Zaboningni keturgil ey shakarlab toti guftora,

Nechukkim marhamat o'lsun necha mendek dil afgora .

Uvaysiyning lirik she'rlaridan tashqari “Shahzoda Hasan”, “Shahzoda Husan” kabi liro –epik asari va “Voqeoti Muhammad Alixon” kabi tarixiy dostonlari mavjud. Shoiraning liro –epik dostonlari islom tarixi bilan bog'liq voqealar asosida yaratilgan bo'lib, bu Uvaysiy oz davrining –otini muallimasi va dinimiz tarixidan dalolat beradi. Uning zamondoshi va izdoshi shoira Dilshodi Barno o'zining Nodirabegimga bag'ishlangan **“Tong mahal chiqdi haramdin turfa moh”** deb boshlangan g'azalida Nodira bilan bir qatorda Uvaysiy ham juda katta e'zoz bilan xotirlaydi :

Kim?- dedim, Nodira –dedilar ani,

Yonida Vaysiy turur olampanoh .

Har biri ming shoira o'rnidadur,

Ikkovi birla to'lur har borgoh .

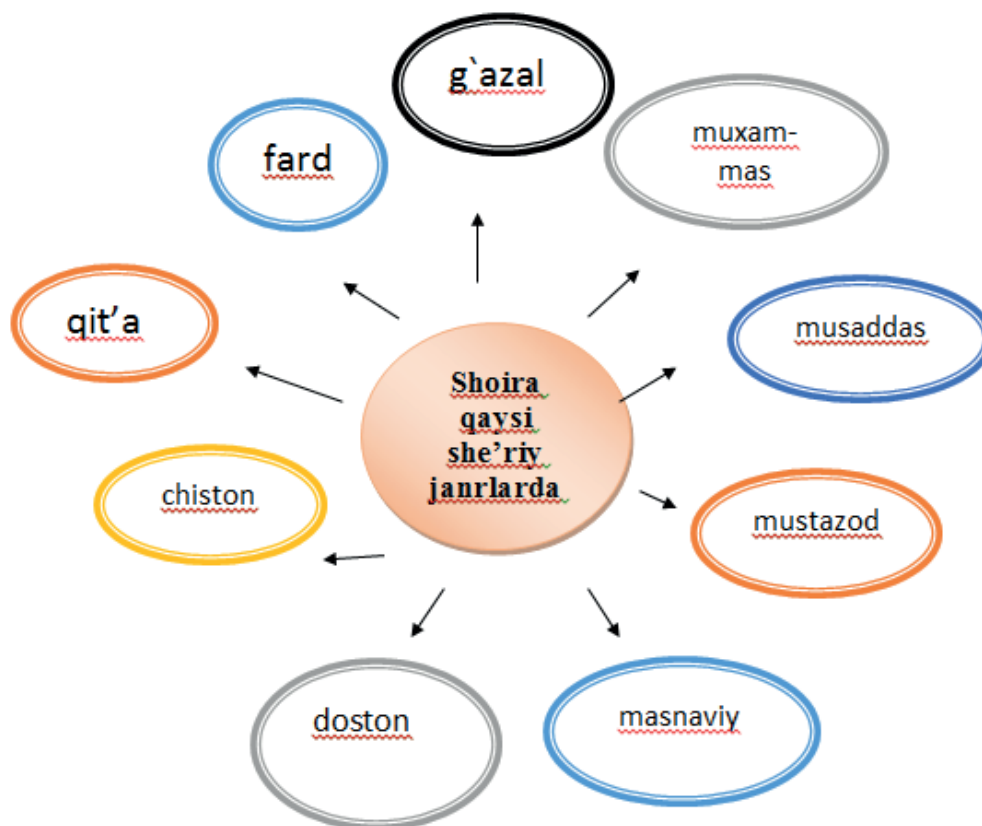
Uvaysiy o'zining go'zal va maftunkor, latif g'azallari bilan nafaqat o'z davrining, balki hozirgi kunda ham muxlislar qalbiga bitmas-tuganmas zavq bag'ishlab kelmoqda

Ifodali o`qish

Uvaysiyning quyidagi g`azallarini o`qib, mazmunini lug`at asosida ozlashtirish: “Uvaysiyman”, “Sog`indim”, “Ko`ngil dog` o`ldi, dog` o`ldi”, “Nozuk”,
“Mavzuning klasterli taqdimoti”

Toifalash jadvali

Jahon Otin Uvaysiyning ijodi		
G`azallari	Dostonlari	Chistonlari
“Uvaysiyman”	“Shahzoda Hasan”	“Anor”
“Ko`ngul dog` o`ldi”	“Shahzoda Husan”	“Yong`oq”
“Nozuk”	“Voqeoti Muhammadalixon”	“Kun va tun”
“Sog`indim”		“Qaychi”

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. “Adabiyot” (B.Qosimov va boshqalar) 10-sinf. Toshkent. 2004-yil.
2. B.To`xliyev “Adabiyot” (Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik) Toshkent, “O`qituvchi”, 2002-yil.

ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ ТАДКИКОТЛАР: ДАВРИЙ АНЖУМАНЛАР: 8-ҚИСМ

Масъул муҳаррир: Файзиев Шохруд Фармонович
Мусахҳиҳ: Файзиев Фаррух Фармонович
Саҳифаловчи: Шахрам Файзиев

Эълон қилиш муддати: 30.11.2022

Контакт редакций научных журналов. tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot, город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000